

ХОРАЗМДА ҚОНУНЛАР ИЖРОСИНИ НАЗОРАТ ҚИЛУВЧИ ТУЗИЛМАЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

I. A. Nurmetov

Urganch davlat universiteti, PhD.

ismoil_nur84@mail.ru; Телефон: +99891 913 48 81;

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек давлатчилиқ тарихининг пайдо бўлиши, бошқарув шакли, жамиятдаги тартиб-қоидаларни назорат қилувчи органлар, суд-ҳуқуқ ва прокуратура тизими соҳаларига доир фикр мулоҳазалар юритилган. Шу билан бирга Хоразм вилоятида қонун устиворлигини таъминлаш, қонун ижросини назорат қилувчи тузилмаларнинг шаклланиши, жумладан прокуратура институтининг шаклланишини даврлари акс этган.

Калит сўзлар: Авесто, Катта Хоразм, Қадимги Бактрия, Хива хонлиги, округ, область, Хоразм вилояти, фикҳ, прокурор, Хоразм Совет Сациалистик Республикаси.

Аннотация:

В данной статье рассматривается история узбекской государственности, форма правления, органы, контролирующие процессы в обществе, судебная власть и прокуратура. В то же время в Хорезмской области нашли отражение периоды обеспечения верховенства закона, формирования структур, контролирующих исполнение закона, в том числе формирования органов прокуратуры.

Ключевые слова: Авеста, Большой Хорезм, Древняя Бактрия, Хивинское ханство, уезд, область, Хорезмская область, судебная практика, прокурор, Хорезмская ССР.

Abstract

This article discusses the history of Uzbek statehood, the form of government, bodies that control processes in society, the judiciary and the prosecutor's office. At the same time, the Khorezm region reflected the periods of ensuring the rule of law, the

formation of structures that control the implementation of the law, including the formation of prosecutors.

Keywords: Avesta, Greater Khorezm, Ancient Bactria, Khiva Khanate, district, region, Khorezm region, judicial practice, prosecutor, Khorezm SSR.

Мил. авв. 1-минг йилликнинг бошларида Марказий Осиёнинг нисбатан ривожланган вилоятларида илк давлат бирлашмалари пайдо бўла бошлайди. Қишлоқлар кенгайиб шаҳарларга айланиб борар экан, бу шаҳарлар энг қадимги вилоятлар ва давлат уюшмаларининг маъмурий маркази бўла боради. Авестодаги маълумотлар, Геродот ва Гекатей асрлари (Катта Хоразм), шунингдек, Ктесийнинг, Қадимги Бактрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари Марказий Осиёда илк давлат уюшмаларининг учун асос бўлиб хизмат қилади. Тадқиқотчилар бу давлатларининг шаклланиш жараёнини аҳомонийларгача бўлган даврда деб ҳисоблайдилар ва мил. ав. IX-VII асрлар деб белгилайдилар. Катта Хоразм давлати таркибига Амударёнинг қуйи оқимидаги шимолий ерлар, Мурғаб ваҳоси ва Парфия худудлари, Бактрия давлати таркибига эса ҳозирги Сурхандарё, Тожикистоннинг Амударёга ёки ерлар ва Шимолий Афганистон худудлари, Суғдиена - Зарафшон дарёсидан сув ичган ерлар ва Қашқа ваҳоси худудлари кирган¹. Табиийки, давлатчилик билан бир вақтда унинг бошқарув шакли, жамиятдагит тартиб-қоидаларни назорат қилувчи органлар, суд-ҳуқуқ ва прокуратура тизими ҳам аста-секинлик билан шаклланади. Лекин том маънодаги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти ва йўналишлари, одил судлов тизимининг шаклланиши узоқ давом этган жараёндир. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси ва унинг таркибий қисми бўлган Хоразм вилоятида ҳамбир қанча даврларни босиб ўтди.

Хоразм вилоятида қонун устиворлигини таъминлаш, қонун ижросини назорат қилувчи тузилмаларнинг шаклланиши, жумладан прокуратура институтининг шаклланишини тўрт даврга бўлиб ўрганамиз. Дастлаб худудимизда давлат бошқаруви ва жамиятдаги ҳуқуқий қарашлар зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто” билан боғлиқ. Мазкур китобдаги ҳуқуқий қарашлар, қонун-қоидалар ва шу асосда шаклланган тамойиллар давлат ва

¹ М.Матниёзов. Хоразм тарихи. 1-жилд. Урганч. 1996. 33-бет, <http://xorazmiy.uz/uz/pages/view/218>

жамиятни бошқаришда дастурил-амал бўлиб келди. Мазкур ҳолат то юртимизга араблар босқинига қадар давом этди.

Хоразм воҳасида давлатнинг пайдо бўлиши билан уни идора қилиш бўйича қонун-қоидалар ишлаб чиқилди. Шу билан бирга ҳар бир даврнинг эҳтиёжи, халқ манфаатларидан келиб чиқиб ишлаб чиқилган қонун-қоидаларнинг шаффофлигини назорат қиладиган, қонунбузарлик ҳолатлари кузатилса уни жазолаш механизми эга бўлган мансаблар бўлган.

Бу тамойил зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да “Эзгу фикр, эзгу ўй, эзгу амал” деб юритилган. Китобнинг “Вендидод” қисмида зардуштийлар томонидан чиқарилган қонунлар кишиларнинг ижтимоий ҳуқуқлари, одамларнинг жамиятдаги тутган ўринлари, ахлоқ ва одоб, жинойт ва жазо каби ҳуқуқ-тартибот органлари тизимига оид масалалар муфассал баён этилган².

Хоразмда қонунлар ижросини назорат қилувчи тузилмаларни, ҳуқуқ-тартибот органларишакллағнишининг иккинчи даври Ўрта Осиёни, шу жумладан Хоразмнинг VIII аср бошларда араблар томонидан эгалланиши билан боғлиқ. Араблар кириб келгунича бўлаган ҳар қандай урф-одат, тил, дин ва суд-ҳуқуқ тизими ҳам бутунлай йўқотилди.

Бу даврда ислом дини асосида шаклланган янги “фиқҳ” илми ва мусулмон ҳуқуқи шаклланди. Жамиятдаги барча тартиб-интизом қоидалари ислом дини, шариат қонун-қоидалари ва ислом дининг муқаддас китоби “Қуръони карим” асосида ишлаб чиқилди.

Ислом уйғониш дарига келиб, Ўрта Осиёнинг кўплаб ҳудудларида кўплаб фиқҳшунос олимлар етишиб чикди. Улар томонидан ёзилган асарлар нафақат ўз даври балки кейинчалик ҳам давлат бошқаруви, арз-шикоятлар, турли хил баҳс-мунозаралар устидан адолатли ҳукм чиқаришда қозилар учун дастурил-амал бўлди.

Қози лавозими ўз даврида дин пешвоси, жамиятдаги адолат учун масъул бўлган ловазим эди. Унга фуқаролик ва жинойт ишларини тафтиш қилиш, одамлар орасида ахлоқ меъёрларининг сақланишини назорат қилиш, мол-мулкка васийлигини таъминлаш, мулкларни назорат қилиш, чиқарилган ҳукмларнинг бажарилиши ва закот, масжид-мадарасалар маблағларининг

² Ҳ.Бобоев, С.Ҳасанов. “Авесто” – маънавиятимиз сарчашмаси. Тошкент. 2001. 51-53-бетлар.

йиғилиши, уларнинг тўғри тақсимланиши кузатиш каби вазифалар айна козининг зиммасида бўлган.

Машҳур ватандошимиз Муҳаммад аз-Замахшарий мисолиди Хоразмда ўзига хос фикҳшунослик мактабининг шаклланганлиги, ўз даврида жамиятда қонун устиворлигининг таъминланиши ва ҳуқуқий муносабатларнинг тартибга солинишини кўриш мумкин. Қози калон лавозими Хива хонлиги даврида ҳам мавжуд бўлган. Бунга мисол сифатида Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий” асаридаги қуйидаги маълумотни келтирамиз: “Муҳаммад Раҳимхон II вафот этиши муносабати билан жанозани Қози калон Салимохун ўқиди”³.

Чор Россия томонидан Ўрта Осиё босиб олингандан кейин, бу минтақада ўзи хос бошқарув органи таъсис этилди. Масалан, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги вассал давлат айлантирилган бўлса, Қўқон хонлиги тугатиб юборилди. Ўрта Осиёдаги мавжуд ҳудудларни бошқариш учун ва уларга раҳбарлик қилиш мақсадида 1867 йил Туркистон генерал-губернаторлиги тузилди. Прокурор назорати институти 1867 йилда қабул қилинган “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида”ги вақтинчалик Низом лойиҳасида назарда тутилган эди. Лекин, бу даврда прокуратура махсус орган сифатида ҳали ташкил этилмаган эди. Прокурор вазифасини ўз ташаббусларига кўра ҳарбий губернаторлар бажаришган. Туркистон ўлкасини маъмурий жиҳатдан Сирдарё вилояти, Зарафшон округи ва Амударё бўлимидан иборат бўлиб, ҳудудий бўлинишга қараб Сирдарё вилоятида вилоят губернаторининг ўзи, Зарафшон округида округ бошлиғи ва Амударё бўлимида бўлим бошлиғи прокурор сифатида иш кўрган ушбу мансабдор шахслар ишларни судловлилик бўйича тегишлилигини қайта кўриб чиқишлари, уларни маъмурий тартибда ҳал қилишлари ва ўзларининг қарашлари бўйича фаолият юритишлари мумкин эди.

1887 йилда Россия империяси буйруғига кўра, Россия адлия вазирлиги маъмурий тартибда бўйсунувчи Сирдарё, Янги Марғилон, Самарқанд, Верний вилоят судлари қошида прокуратуралар ташкил этилади. Россия подшосининг Туркистондаги прокуратураси маъмурий-ҳудудий тамойилга асосан тузилган

³ Адолат йўлида 70 йил. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1992. – Б. 41.

эди. Барча прокурорлар подшо томонидан лавозимига тайинланар ва лавозимидан озод қилинар эди.

Совет давлатининг қурилишининг илк даврларида қонунларнинг бажарилишини назорат этувчи махсус идора – прокуратура ташкил этишни рад этишди. Бунга асосий сабаб собиқ империя давридаги қилинган ишлар, кўрилган жиноий ва фуқаролик ишлари сабаб, прокуратура органи халқ хокимияти яъни ишчи ва меҳнаткашлар давлатига мос келмайди деган дунёқараш сабаб бўлди⁴. Шу тариқа совет хокимиятининг дастлабки 5 йили давомида прокуратурасиз фаолият олиб борди.

1922 йил 9 майда Туркистон марказий ижроия кўмитасида “прокуратура назоратини ташкил қилиш ҳақида декрет” ўрганиб чиқилган ва “Туркистон прокуратураси ҳақида”ги Низом амалий кучга кирган⁵.

1920 йил 2 февралда Хива хонлиги тугатилиб, ўрнида Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил топди. Дастлаб республикани бошқариш учун 5 кишидан иборат муваққат ҳукумат ташкил этилди. 1920 йил 30 апрелда бўлиб ўтган 1-Бутун Хоразм қурултойида Хоразм Халқ Совет Республикасининг раҳбарлари сайланди ва давлатнинг биринчи Конституцияси қабул қилинди⁶.

Хоразмда қонунлар ижросини назорат қилувчи тузилмаларнинг пайдо бўлиши учинчи даври 1920-1924 йилларда Хоразм Халқ Республикаси даври билан боғлиқ. Бу даврда республикада ишлаб чиқилган қонун ҳамда декретларнинг бажарилишини назорат этувчи махсус идора – адлия нозирлиги ташкил этилган. Нозирлик ўз вақтида ҳозирги прокуратура органларининг функциясини бажарган. ХХСР биринчи адлия нозирлиги вазифасига собиқ Хива хонлиги даврида, яъни 1912-1916 йилларда Қози калон бўлиб ишлаган ва “Ёш хиваликлар” ҳаракатининг фаолларидан бўлган машҳур ҳуқуқшунос Бобоохун Салимов сайланган.

1923 йил октябрда Умумхоразм шўролар 4-қурултойида ХХСР қайта Хоразм Совет Сациалистик Республикаси деб номланди ва 1924 йил мартада бу ерда Адлия нозирлиги таркибида прокуратура идораси ташкил этилди. ХССРнинг биринчи прокурори лавозимига Хонов тайинланган⁷.

⁴ Адолат йўлида 70 йил. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1992. – Б. 7.

⁵ ЎзМА Р-25-жамғарма, 1-рўйхат, 19 а – йиғма жилд, 161-саҳифа.

⁶ М.Матқаримов. Хоразм республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. “Хоразм” нашриёти. Урганч, 1993 йил. 18-бет.

⁷ Адолат йўлида 70 йил. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1992. – Б. 143.

Хоразмда қонунлар ижросини назорат қилувчи тузилмаларнинг пайдо бўлиши тўртинчи даври ХССР тугатилиши ва Хоразм областининг ташкил этилиши билан боғлиқ. Хоразм областининг ташкил этилишидаги сиёсий-ҳуқуқий жараёнларда давлат прокурори сифатида И.Мансуров фаолият кўрсатган.

1920-1930 йилларда ХССРнинг, кейинчалик Хоразм вилоятининг (округ) давлат прокуратураси вилоятнинг ҳозирги маъмурий маркази Урганч шаҳрида эмас, ХССРнинг шу пайтдаги пойтахти Хива шаҳрининг Дешон қалъасида жойлашган “Нуруллабой” саройида фаолият кўрсатган⁸.

1924-1926 йилларда Ўзбекистон ССР таркибида Хоразм расман область деб номланган. 1926-1930 йиллар мобайнида Хоразм округ деб юритилган ва 1930 йилгача маъмурий марказ Хива шаҳри бўлган. Бу даврда Хоразм округи маъмурий-худудий жиҳатдан уездларга бўлиб бошқарилган. Шу билан бирга Янги Урганч, Гурлан ва Хива уездларида прокуратуралар ҳам фаолият олиб борган. 1925 йилда округ прокуратурасининг шахсий таркиби саккиз кишидан иборат бўлган. Жумладан, прокурор ўринбосари, ёрдамчиси, котиб, таржимон, журналист, машинист ва хат ташувчи ходимлардан иборат эди. Хива шаҳри, Янги Урганч, Гурлан районида участка прокурори бўлиб, прокуратура таркиби прокурор ёрдамчиси ва иш юритувчи штати бўлган ҳолос.

Бу ҳолга ўша даврдаги миллий кадрлар, маҳаллий тилни биладиганлар етишмаганлиги, тегишли қўлланма ва ҳуқуқшуносликка оид адабиётлар билан таъминланмаганлик, ишлаш учун энг оддий шароитлар бўлмаганлиги кўшилса, прокуратура органлари чекига тушган қийинчиликлар ҳақида маълум тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Бу қийинчиликлар ўша даврдаги давлат бошқарув идоралари ходимларининг аксар қисми фуқаролар уруши даври услубида иш тутганликлари оқибати бўлган. Фуқароларнинг ҳуқуқини поймол қилиш оддий ва кундалик ҳолга айланиб қолган. Бу ҳол одамларнинг нажот излаб прокурорлар ҳузурига ариза-шикоят билан оқиб келишига сабаб бўлган.

⁸ М.Матниёзов. Хоразм тарихи. 2-жилд. Урганч. 1997. 33-бет.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. М.Матниёзов. Хоразм тарихи. 1-жилд. Урганч. 1996. 33-бет
2. Ҳ.Бобоев, С.Ҳасанов. “Авесто” – маънавиятимиз сарчашмаси. Тошкент. 2001. 51-53-бетлар
3. Адолат йўлида 70 йил. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1992. – Б. 7.
4. ЎзМА Р-25-жамғарма, 1-рўйхат, 19 а – йиғма жилд, 161-саҳифа.
5. М.Маткаримов. Хоразм республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. “Хоразм” нашриёти. Урганч, 1993 йил. 18-бет.
6. Адолат йўлида 70 йил. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1992. – Б. 143.
7. М.Матниёзов. Хоразм тарихи. 2-жилд. Урганч. 1997. 33-бет.
8. <http://horazmiy.uz/uz/pages/view/218>

